

*Крижанівський В.П.**

ОБ'ЄКТ І ПРЕДМЕТ КРАЇНОЗНАВСТВА: КУТ ЗОРУ МІЖНАРОДНИКА

Дипломатична робота є певним чином особливою сферою професійної діяльності, пов'язаною передусім з репрезентацією і відстоюванням дипломатом інтересів своєї держави в іншій країні чи міжнародній організації. Вона передбачає, нерідко навіть незалежно від конкретної посади дипломатичного працівника, поєднання в його діяльності інформаційно-аналітичних, комунікативних і репрезентативних функцій. Від здатності до такого поєднання, компетентності, загальної ерудованості й рівня культури дипломата залежить як ефективність виконання ним конкретних службових обов'язків, так і його вплив на формування у відповідному закордонному середовищі іміджу своєї країни.

Однією з неодмінних умов професійного виконання дипломатом своєї місії є його належна країнознавча підготовка, що полягає передусім в знанні історії, географії, економіки, особливостей і традицій політичного, етнокультурного і духовно-релігійного розвитку як країни перебування так і сусідніх країн регіону. Без такої підготовки не може бути достатньо ефективною ні інформаційно-аналітична та прогностична, ні комунікативна діяльність дипломатичного працівника.

Саме тому традиції регіонально-ознавчої підготовки дипломатичних працівників мають у більшості країн світу давні історичні корені. У Радянському Союзі у створеному в 1944 році для підготовки фахівців для сфери зовнішніх зносин Московському державному інституті (згодом Університеті) міжнародних відносин регіонально-ознавча підготовка студентів постійно займала й займає нині вагомe місце у навчально-науковому процесі. Успішний регіонально-ознавчий освітній процес опирається, у свою чергу, на науковий і науково-методологічний цілий низки регіонально-ознавчих науково-дослідних інститутів і центрів, що діють у Москві, Петербурзі та інших містах Російської Федерації.

Тож цілком логічним стало те, що після проголошення державної незалежності в Україні вже на початку 90-х років минулого століття почали робитися певні, щоправда не завжди послідовні і системні, кроки щодо відродження втрачених ще в перші роки радянської доби наукових регіонально-ознавчих шкіл та повернення уваги до регіонально-ознавчої підготовки студентів, які готувалися для роботи у сфері зовнішніх зносин держави. Одним з таких кроків стало внесення до державного переліку спеціальностей вищої освіти окремої спеціальності «країнознавство» у напрямі освітньо-професійної підготовки «міжнародні відносини».

На хвилі загального захоплення вищих навчальних закладів відкриттям у себе «престижних» спеціальностей міжнародного циклу, якою були позначені 90-і роки, нову спеціальність було ліцензовано у цілому ряді університетів та інститутів державної і недержавної форм власності. А оскільки відповідних науково-педагогічних кадрів, із зрозумілих причин, ще гостро бракувало, то ініціаторами нової справи у більшості випадків ставали фахівці-географи, оскільки в напрямі освітньо-професійної підготовки «геогра-

* доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

фія» також існувала однойменна освітня спеціальність «країнознавство», а серед науковців і педагогів вже склалися відповідні наукові і науково-методичні школи.

Зрозуміло, що за такої ситуації одразу ж виникла проблема дублювання навчальних планів і змісту навчання за однойменною спеціальністю у різних напрямках освітньо-професійної підготовки – «міжнародні відносини» і «географія», а звідси - й необхідність відповіді на запитання щодо принципової різниці в розумінні предмету країнознавства для географа і міжнародника.

Одна із спроб такої відповіді пропонується як предмет даної статті.

Говорячи про предмет країнознавства як такого, слід перед усім мати на увазі, що він стосується сфери інтересів різних природничих, гуманітарних і соціально-економічних наук: географії, політології, історії, економіки, культурології, релігієзнавства, етнології, мовознавства тощо. Відповідно виділяються й різні напрями країнознавства – географічне, історичне, економічне, політологічне, культурологічне, етнологічне, культурно-лінгвістичне та ін. Немає нічого дивного, що серед представників означених наук і в Україні, і в країнах зарубіжжя існують іноді різні погляди на зміст країнознавства як навчальної дисципліни, освітньої спеціальності і напряму наукових досліджень. Однак попри всі відмінності у його трактуванні думки вчених зводяться здебільшого до того, що країнознавство – це навчальна дисципліна, яка займається комплексним вивченням країн і регіонів, систематизує й узагальнює різноманітні дані про їхнє географічне розташування, природу, населення, господарство, історію, політичну систему, право, культуру, етнічний склад, духовний розвиток, геополітичне середовище, зовнішню політику, місце в системі міжнародних відносин. При цьому представники не лише гуманітарних, але й нерідко природничих країнознавчих шкіл схиляються до виділення в країнознавстві, поряд з природничим, також гуманітарного аспекту. Так, вчені-географи Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова, дотримуючись поглядів на країнознавство як на комплексну науку про певні країни чи райони, акцентують увагу на необхідності максимальної гуманітаризації синтезуючого країнознавчого дослідження, оскільки роль країнознавства в суспільстві визначається, на їхню думку, насамперед його просвітницьким і світоглядним значенням. Один з фундаторів країнознавчої школи цього університету М.Баранський наголошував, зокрема, що якнайважливішою місією країнознавства є участь у створенні географічної карти світу і виробленні «візитних карток» країн і районів. Тим самим, на думку вченого, країнознавство вводить географію «загальноновизнаним елементом у скарбницю національної культури». Аналогічні підходи до розуміння країнознавства як освітньої спеціальності і напряму наукових досліджень висловлюються й українськими вченими-географами. Приміром, авторитетний київський географ П.Шищенко вважає, що географічне країнознавство має своїм просторовим об'єктом територію (край), акваторію з островами, які мають ознаки етно-ландшафтно-господарської цілісності і в межах яких простежуються взаємозалежності між природними умовами, природними ресурсами і етносом, способами господарювання, ментальністю і духовними цінностями.

У контексті розуміння країнознавства як комплексної, синтезуючої науки з'ясовується й суспільне значення іншої важливої функції країнознавства – інформаційної. Ця функція полягає у збиранні, збереженні й наданні можливості використання даних про географію, історію, політичний розвиток, економіку, культуру, геополітичне середовище, тенденції й проблеми розвитку країн і регіонів світу, системоутворюючі фактори (політичні, правові, соціальні, економічні) країн тощо. Завдяки такій функції країнознавство, як вважає ряд вчених, може відігравати суттєву роль у сфері зовнішніх політичних і економічних зв'язків, сприяючи підвищенню їх компетентності і ефективності шляхом формування географічної культури влади, підприємців і дипломатів.

Доречно буду зазначити, що витoki поглядів на країнознавство як комплексне дослідження країн і регіонів відносяться ще до епохи Відродження. Саме в той час, підводячи певні підсумки Великих географічних відкриттів, 28-річний нідерландський дослідник Бернхард Варен (Варентіус) у своїй відомій праці «Загальна географія», що побачила світ у 1650 р. в Амстердамі, запропонував поділяти географію на загальну (систематичну) й регіональну, що вивчає земні властивості країн (кордони, конфігурації, величину, природні властивості та ін.), небесні (клімат, астрономічні характеристики) й людські (населення, його життєдіяльність, прибутки, науки, звичаї, мову, політичну організацію, населені пункти та ін.). Регіональну географію в третій частині своєї книги, де аналізувалися «людські якості», Вареніус назвав порівняльною, тобто такою, що розглядає властивості регіону у порівнянні його з іншими. Виходячи з цього, вчений запропонував методи країнознавчого дослідження, що не втратили своєї актуальності й по сьогодні: порівняльно-описовий метод, метод історико-географічного аналізу та дуалістичну концепцію універсального й специфічного.

Про наукове значення праці Вареніуса промовисто говорить вже той факт, що редактором її другого й третього видань (посмертних) у 1672 і 1681 рр. був сам Ісаак Ньютон.

У XVII-XVIII століттях у німецьких університетах сформувалася так звана «школа описового державознавства», за правилами якої всі студенти – майбутні урядовці мали завчати напам'ять численні дані про країни й міста, території, населення, господарство, державний лад, армію, фінанси та ін. З часом з такого описового державознавства стали виділятися статистика й державне право, а з середини XIX століття праці берлінського академіка Карла Ріттера (19-томне «Землезнавство», присвячене Азії й Африці) та професора Лейпцігського університету Фрідріха Ратцеля («Антропогеографія», «Політична географія») започаткували наукову школу антропогеографії. Погляди означених науковців щодо визначального впливу природних факторів на життя й розселення людей, культуру й суспільно-політичні відносини справили суттєвий вплив на формування ще однієї наукової школи – геополітики.

В означений час паралельно розвивалася й французька «школа географії людини», що мала яскраво виражену країнознавчу спрямованість. Її засновник Поль Відаль де ла Бланш, видавець журналу «Annales de geographie», відзначаючись великою майстерністю опису країн і районів, головну увагу звертав на сферу, де людина була найтісніше пов'язана з природою. У зв'язку з таким підходом промислові райони й великі міста дослідником, як правило, не вивчалися.

«Школа географії людини» знайшла свій розвиток у діяльності міжнародного колективу вчених і громадських діячів під керівництвом відомого організатора науки і автора багатотомних серій «Нової всесвітньої географії» та «Земля і люди», колишнього паризького комунара Елізе Реклю. У своїх працях, перекладених на багато мов, вчений підкреслював роль історії в країнознавстві, запропонувавши формулу методологічного значення: «Історія є географія в часі, географія – історія в просторі».

До основоположників школи Е.Реклю, серед інших, входив і старший брат всесвітньо відомого імунолога Льва Мечникова – Ілля Мечников, завідувач кафедри порівняльної географії й статистики Невшательської академії (Швейцарія), гарібальдієць. У книзі «Цивілізація і великі історичні ріки», що була посмертно видана у 1889 р., він виклав «географічну теорію прогресу й соціального розвитку». Аналізуючи витoki світових цивілізацій, вчений сформулював висновки, що розвивали погляди представників «школи географії людини». «Чотири найдавніші великі культури, - писав він у своїй книзі, - всі зародилися й розвивалися на берегах великих рік. Хуанхе і Янцзи зрошують місцевість, де виникла і виросла китайська цивілізація; індійська чи ведійська культура не виходила за межі басейну Інду і Гангу; асиро-вавілонська цивілізація зародилася на берегах Тигру і

Євфрату – двох життєвих артерій Месопотамської долини; нарешті, Давній Єгипет був, як це стверджував ще Геродот, «даром» чи «творінням» Нілу».

В новітній час означені ідеї основоположників географічного країнознавства знайшли свій розвиток у концепціях комплексного, «універсального» країнознавства, що об'єднує в собі знання про природу, людину й форми суспільно-політичної організації в країнах, мікро- та макрорегіонах. Одним з прикладів таких підходів сучасних географів до розуміння змісту країнознавства як науки і навчальної дисципліни може служити підручник «Країнознавство», підготовлений відомим українським географом, віце-президентом Академії наук вищої освіти України, професором Петром Масляком, друге видання якого побачило світ у 2008 році. Визначаючи країнознавство як науку і навчальну дисципліну, яка комплексно вивчає країни і регіони, систематизує і узагальнює дані про їхню природу, населення, внутрішні просторові відмінності, автор підручника вважає, що предметом цієї науки є країни і регіони світу як єдині системи, що складаються з різнорідних, але взаємопов'язаних елементів, які діють як єдине ціле на світовій політичній арені. На відміну від інших наук і навчальних дисциплін, які цікавляться лише певними аспектами діяльності країн, країнознавство, на думку вченого, інтегрує в собі універсальні знання про країни, відображуючи цілісну картину буття основних одиниць соціально-політичної організації світу.

Окреслені коротко висновки вчених-географів про країнознавство як комплексну, синтезуючу науку про країни й райони, що передбачає вивчення як природничої, так і соціально-гуманітарної сфер розвитку, безперечно стосуються й методології країнознавчої підготовки фахівців для професійної роботи у сфері міжнародних відносин. Однак вони стосуються лише частини, хоч і дуже важливої, тих завдань, які стосуються країнознавчої підготовки фахівця-міжнародника. Комплексне володіння знаннями географії країни, групи країн чи регіону, так само як їх історії, політичного, економічного, культурного розвитку тощо, не є для міжнародника самоціллю. Воно необхідне йому для глибшого розуміння суті геополітичного середовища у відповідному регіоні світу, геополітичної детермінації, геополітичних інтересів і геополітичних впливів на зовнішню політику тих чи інших країн. У свою чергу, такі знання формують розуміння особливостей і традицій політичної поведінки кожної даної країни, об'єктивних потреб і об'єктивних можливостей розвитку міжнародних стосунків, дозволяють певною мірою «модельовати» розвиток міжнародного життя, а це особливо важливо, оскільки основною сферою застосування міжнародників-країнознавців є передусім експертна, радницька діяльність в апараті Міністерства закордонних справ, закордонних представництвах держави, зовнішньоекономічних, торговельних та інших державних і комерційних організаціях, що мають зв'язки із зарубіжними партнерами.

Отже об'єктом країнознавчого аналізу для міжнародника є, як і для географа, історика, економіста, культуролога чи етнолог-країнознавця, певний просторовий діапазон суспільно-політичних утворень: виділені за різними принципами і критеріями макрорегіони світу, групи держав, окремі держави, райони. Однак предмет «міжнародного» країнознавства суттєво відрізняється від географічного, історичного, культурологічного та інших напрямів країнознавства. Ним є передусім комплекс чинників – географічних, історичних, економічних, геополітичних, культурних, духовно-релігійних, етнопсихологічних та ін., що впливають на зовнішню політику країн і міжнародні відносини в регіональному чи глобальному вимірах.

При цьому слід особливо наголосити на слові «комплекс», оскільки саме комплексний аналіз створює можливості для реалізації прогностичної функції країнознавства – стрижневої для міжнародника-експерта з відповідної країни чи групи країн.

Відповідно мають помітну специфіку й методи дослідження. Для міжнародника-країнознавця важливе значення серед них має хорологічний (просторовий) метод, що дозволяє об'єднувати всю сукупність інформації про окрему країну чи регіон.

Цей метод є одним з головних і в географічному країнознавстві. Достатньо згадати, що одним з родоначальників його застосування був відомий німецький географ А.Гетнер, опублікувавши у 1927 році працю «Географія, її історія, суть і методи» (у російському перекладі праця опублікована у 1929 році). За філософську основу запропонованого наукового метода вчений взяв ріттерівську (неокантіанську) концепцію описання «заповненого земною речовиною простору».

У сучасному географічному країнознавстві цей принцип значно збагачено за рахунок відмови від абсолютизації кантівського трактування простору як пустого «вмістилища речей». Новітній підхід до хорології в географічній науці чи не найточніше сформулював у середині 80-х років минулого століття відомий московський вчений В.С.Преображенський, визначивши ядром хорологічного метода географічного дослідження «уяву про взаємозв'язок у просторі».

Саме в такому контексті хорологічний підхід набув свого розвитку в сучасному географічному країнознавстві у принципі регіоналізму, який означає, що в межах певних природних географічних кордонів з'являється специфічна єдність взаємодії природи, людини і її діяльності. За такого підходу країна, регіон – це не хаотичне згромадження географічних об'єктів, а територіальне утворення взаємопов'язаних компонентів і процесів, що характеризуються відносною цілісністю, хоч і не закритістю; це – певна просторова організованість. Регіоналізм націлює дослідника на вивчення територіальних взаємодій, з урахуванням нашарувань і синтезу певної суми культур на даній території, і виявлення неповторних рис країн і регіонів.

Зрозуміло, для країнознавця-міжнародника хорологічний метод має значно ширший внутрішній зміст і спектр застосування, аніж для дослідника-географа, оскільки в політологічному дослідженні аналізуються не лише географічні, а й економічні, політичні, культурно-цивілізаційні, духовно-релігійні, етнічно-національні та інші та інші ознаки тієї чи іншої країни або регіону, при цьому передусім - з точки зору їх впливу на зовнішню політику країни та міжнародні відносини в регіональному і глобальному вимірах.

Хорологічний метод, що ґрунтується на об'єднанні всієї інформації про країну чи регіон, з необхідністю передбачає застосування метода синтезу, як способу такого об'єднання. Проте останнім часом у розвиток і навіть певною мірою на зміну цьому методу у країнознавчому дослідженні входить принцип редукціоналізму як методологічний метод аналізу складних об'єктів. Завдяки застосуванню такого метода дослідник-аналітик, що прагне до широкого огляду і концептуального синтезу всіх ознак об'єкта дослідження, все більше витісняє дослідника-філософа, який розчленує і синтезує заради глибини аналізу.

Метод редукції особливо важливий для політолога-міжнародника, експерта з країни чи регіону, який має головним завданням з'ясувати зміст геополітичного середовища і виявляти та прогнозувати впливи на зовнішню політику країн і міжнародні відносини.

У зв'язку з означеним для міжнародника-країнознавця важливим є також застосування генетичного метода-аналізу, що дозволяє з'ясувати витоки та особливості формування явищ і процесів.

У свою чергу, застосування означених вище методів якнайтісніше пов'язане з методом комплексності – одним з наріжних методів у країнознавчому дослідженні. Комплексність означає всебічність вивчення конкретної країни чи регіону. Як вже зазначалося, одна з особливостей підходу до країнознавчого дослідження полягає в намаганні охопити всі сторони, всі зв'язки й опосередкування об'єкта дослідження.

Метод комплексності є одним з головних методів і в географічному країнознавстві. Причому саме його застосування і пошук взаємодій та взаємозв'язків, у першу чергу, спричинили появу серед географів-країно(крає)знавців так званого суспільного крила, що виступає вже на межі власне географії, як природничої науки, і суспільствознавства (вже згадувана тенденція до гуманітаризації географічного країнознавства).

Але країнознавство, як освітня спеціальність і напрям наукових досліджень в галузі міжнародних відносин, і в цьому відношенні має суттєву відмінність від географічного, у тому числі «суспільного» країнознавства. Це передусім пов'язане з тим, що метод комплексності для країнознавця-міжнародника неминуче пов'язаний із застосуванням прогностичного метода, який також є одним з наріжних у політологічному дослідженні. Як вже зазначалося, основним предметом дослідження для міжнародника є не сама характеристика країни чи регіону, не сам комплекс і взаємозв'язок її якостей і ознак, а реальний і потенційний їх вплив на зовнішню політику і всю сукупність міжнародних відносин. Одна з якнайважливіших якостей міжнародника-політолога, експерта з відповідної країни чи регіону, полягає у здатності до передбачення зовнішньополітичної поведінки країни та розвитку міжнародних відносин. І саме об'єктивна потреба в таких функціях, не в останню чергу, викликала до життя країнознавство як напрям наукових досліджень, освітню спеціальність і навчальну дисципліну у напрямі освітньо-професійної підготовки «міжнародні відносини».